

noteerden. Ook dit weer een bewijs van het kleinsteedse karakter dat de stad Deventer nog in de vijftiende eeuw vertoonde.

H. P. H. Jansen

E. P. de Booy, *De Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (dissertatie rijksuniversiteit Utrecht, Stichtse Historische Reeks; Haarlem: J. H. Gottmer, 1977, xxiv + 374 blz., f 70,-).

Het is een verheugende zaak dat met een boek als dit eindelijk bronnenonderzoek over de geschiedenis van het onderwijs in ons land op gang komt. De historische pedagogiek heeft in Nederland een duidelijke achterstand bij het buitenland, vooral bij Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten en niet te vergeten België. Deze achterstand heeft vooral betrekking op het feit dat de op dit gebied wel ter beschikking staande studies doorgaans op literatuuronderzoek berusten, waardoor het gevaar optreedt van het elkaar naschrijven. Ook worden op deze manier meer globale beelden geschetst dan dat recht wordt gedaan aan regionale verschillen, die bij bronnenonderzoek wel eens zó groot zouden kunnen blijken dat het globale beeld daarmee geloochenstraft zou worden.

Uiteraard ligt het meer in de lijn van historici dan van pedagogen archieven in te duiken en daarom is het bijzonder toe te juichen dat de afdeling sociaal-economische geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van Th. van Tijn de laatste jaren aandacht aan deze lacune is gaan besteden. Aldaar studerende en afgestudeerde trokken de archieven in van rijk, gemeenten, kerkelijke instanties en wat dies meer zij en het afgelopen jaar mocht daar dan zelfs al een dissertatie uit voortkomen, met de hierboven genoemde titel.

Om maar eens eerst met het uiterlijk van het boek te beginnen: het werk van mevrouw De Booy ziet er schitterend uit, stevig gebonden, wat ook wel mag voor zo'n lijvig boek van ruim 400 pagina's, gedrukt op glanspapier, waardoor de meer dan twintig illustraties en kaarten mooi uitkomen. Het biedt meer dan honderd pagina's bijlagen, waardoor de lezer, als hij dat wil, ruimschoots bij het bronnenonderzoek betrokken wordt. Wil hij zich minder kritisch opstellen en liever, vertrouwend op de schrijfter, een snel overzicht krijgen, dan is de indeling van het boek en de gedetailleerde inhoudsopgave hem hierbij zeer behulpzaam.

De stof is verdeeld in twee delen, het eerste over de provincie als geheel, het tweede over elf afzonderlijk behandelde dorpen. Daarmee vormt deel II eigenlijk een controle-mogelijkheid op deel I. Alle in het eerste deel aan de orde gekomen zaken, als de verhouding tussen hervormden en katholieken, de inhoud van het onderwijs, de leeromstandigheden, de maatschappelijke positie van de schoolmeesters, de resultaten van het onderwijs, om maar een deel van de zeer veel behandelde aspecten te noemen, komen in het tweede deel gedetailleerd terug, per gemeente. Men kan zeggen dat het boek op een soort drieslag-principe is opgebouwd, waarbij het tweede deel het eerste controleert en de na het tweede deel volgende honderd pagina's bijlagen weer controle uitoefenen op het tweede deel. Of om het anders te zeggen, na een meer globale analyse wordt men geconfronteerd met een steeds verfijnder en specifiekere graad van onderzoek.

Deze opzet heeft een groot stylistisch voordeel: er ontstond, vooral wat betreft het eerste deel, een prettig leesbare en beslist boeiende tekst, die niet voortdurend onderbroken hoefde te worden door cijfers, tabellen en opsommingen. En dit, zoals uit het voorafgaande al blijkt, bepaald niet door gebrek aan verantwoording, want er is, zonder overdrijving,

bijna geen zin zonder voetnoot! Het kaartstelsel van mevrouw De Booy moet indrukwekkend zijn.

Door de gedetailleerde inhoudsopgave wordt de lezer in staat gesteld één bepaald aspect van het onderzoek dat vele malen in het boek ter sprake komt – bijvoorbeeld de maatschappelijke positie van de schoolmeesters – geïsoleerd te volgen.

Het beginpunt van dit onderzoek is gekozen, omdat toen de overgang van rooms-katholiek naar protestants onderwijs plaatsvond. Het eindpunt is gekozen wegens de vervanging van hoofdelijk door klassikaal onderwijs en de bepaling dat het leerstellig onderwijs uit de openbare scholen moest verdwijnen. Dit laatste is eigenlijk al een bepaling van 1796 en dat in de titel sprake is van een eindpunt in het begin der negentiende eeuw komt, doordat het onderzoek naar de resultaten van het onderwijs slechts bronnen ter beschikking had van na 1811. Deze bronnen zijn huwelijksacten, waarvoor vanaf 1811 de verplichting bestond dat beide partijen moesten ondertekenen. De vraag naar de resultaten van het onderwijs heeft de schrijfster vernauwd tot de vraag naar de schrijfvaardigheid en de schrijfvaardigheid is weer geoperationaliseerd tot de vraag naar het vermogen de eigen naam te schrijven. Daartoe zijn huwelijksacten uit de periode 1811-1820 bekeken. De paragrafen over de resultaten van het onderwijs bieden dus wel heel wat minder dan ze doen vermoeden. Maar zoals op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1976 bleek is mevrouw De Booy niet de enige die tot deze operationalisering van geletterdheid op grond van de hantekening haar toevlucht heeft genomen: ook Van der Woude werkt er in zijn onderzoek naar het analfabethisme mee. Zoals hij toen ook opmerkte blijft het een vraag of de vaardigheid tot het zetten van een handtekening niet een momentopname is, met andere woorden, of iemand tien jaar na de sluiting van zijn huwelijk nog steeds zijn handtekening kan zetten. Dat is vooral de vraag bij mensen die schrijven in hun dagelijks leven niet nodig hebben en dat geldt voor die tijd vooral voor vrouwen. Bovendien vraagt men zich af of deze mensen méér konden schrijven dan de eigen handtekening. Als we kinderen uit onze eigen tijd observeren dan zien we dat de meesten vóór het begin van de basisschool hun eigen naam kunnen schrijven, maar verder ook niets. Het blijft een gevaar van kwantitatief onderzoek, dat men uit behoefte om te tellen wel eens categorieën verzint die misschien het tellen niet waard zijn omdat ze niet werkelijk staan voor de informatie die men eigenlijk wil hebben.

Terugkomend op de overzichtelijkheid van het boek en de daardoor geschapen mogelijkheid één bepaald onderdeel van onderzoek er uit te lichten, moet ik daar ook een nadeel van vermelden. Dat is hierin gelegen dat men wel eens het gevoel krijgt een boek vol deelonderzoeken voor zich te hebben en niet een totaalbeeld van het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht in de onderzochte periode. Dat geldt bijvoorbeeld ten aanzien van de verhouding tussen de geletterdheid van protestanten en katholieken. Men stuit in het boek systematisch op gegevens van katholieke kinderen die de (gereformeerde) dorpschool bezochten. Wanneer er eens, zoals in Bunnik in 1760, sprake is van een protest van katholieke ouders tegen het gebruik van de Heidelbergse Katechismus als leesboek op de dorpschool, dan blijkt dat dat protest pas kwam nadat de pastoor de ouders die hun kinderen naar dit onderwijs bleven sturen bedreigde met excommunicatie. Daaruit krijgt men dan een beeld van een levendige behoefte van ouders hun kinderen naar school te sturen, van welke signatuur die dan ook mocht wezen, dus een kennelijke onverschilligheid ten opzichte van indoctrinatie. Dat beeld wordt onmiddellijk weer vergruisd door gegevens over het bestaan van katholieke bijscholen. Die waren weliswaar verboden, maar toch klaagde de gereformeerde schoolmeester in het zeer katholieke Soest in 1761 dat er wel zeker vijf katholieke bijscholen waren. Men schijnt ze er nooit te hebben kunnen uitbannen en in

tegenstelling tot elders gingen katholieke kinderen in Soest beslist niet naar de gereformeerde dorpsschool. Daar waar, zoals in Leusden, het percentage katholieke geletterden niet onderdeel voor de protestantse geletterden, blijken dan ook veel katholieke bijscholen te zijn geweest. Dat wijst dus allesbehalve op ideologische onverschilligheid van katholieken. Ook het feit dat na 1796, als de leerstelling in de openbare school moet worden afgeschaft, het percentage van geletterde katholieke arbeiders met sprongen omhoog gaat, bewijst dat katholieken wel degelijk afkerig waren van beïnvloeding door de protestantse beginselen, dat ze echter toch veel meer belang hechtten aan onderwijs dan wel eens is geschetst, en dat ze dat, zodra het te krijgen was zonder indoctrinatie en zonder de extra kosten van bijscholen die door arbeiders moeilijk konden worden gedragen, het gretig gingen volgen. Om die zelfde reden schijnt er voordien een duidelijke achterstand van geletterdheid van arme katholieken vergeleken met arme protestanten geweest te zijn, doordat de katholieken persé geen gebruik maakten van kosteloos onderwijs op rekening van de armenkas, daar alimentatie betekende het overgeleverd zijn aan een protestantse opvoeding. Men vraagt zich dan echter weer af of katholieke ouders die wel zelf betaalden voor het onderwijs op een gereformeerde dorpsschool niet te vrezen hadden voor een protestantse opvoeding. Interessant is, dat het bij protestanten wél voorkwam, dat ze uit armoede hun kinderen lieten opvoeden door katholieke bloedverwanten, waardoor die kinderen een katholieke opvoeding kregen, in plaats van ze kosteloos gereformeerd te laten onderwijzen.

Het hele boek door werd ik trouwens voortdurend verrast door een heel ander beeld van de katholieken van vóór de emancipatie, dan waar ik aan gewend was: veel zelfbewuster en zelfs veel machtiger. Dat daar, waar de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek was, de municipaliteit en de gerechten steeds uit katholieken of uit overwegend katholieken bleven samengesteld was voor mij bepaald een openbaring. Ook had ik me de bevolking in die periode honkvaster voorgesteld, dan uit de schoolmeesterscarrières (één van de bijlagen) blijkt: er waren nog al wat meesters uit Holland in het Utrechtse aangesteld. Tegelijkertijd ziet men echter uit die zelfde gegevens dat het ambt ook wel van vader op zoon overging.

Om nog even terug te komen op de resultaten van het onderwijs moet me van het hart dat ik met nog een ander dan de reeds genoemde bezwaren tegen de operationalisering van geletterdheid blijf zitten. Dat is, dat deze uitsluitend gemeten wordt – en uitsluitend gemeten kan worden als men op de huwelijksacten afgaat – voor wat betreft de periode 1811-1820. Er wordt nu gesuggereerd, dat er gedurende de hele periode sinds 1580 een stijgende lijn was en dat de geletterdheid zoals die 'blijkt' uit de huwelijksacten tussen 1811 en 1820 het hoogtepunt van onderwijsresultaat is. Dat lijkt me niet noodzakelijk zo te zijn. Als we meer meet-materiaal hadden zouden er gedurende de hele periode misschien wel pieken en dalen in de grafiek elkaar afwisselen, waarvan de toestand tussen 1811-1820 dan niet persé de hoogste piek zou hoeven te zijn. De schrijfster zelf verschaft ons gegevens, bijvoorbeeld met betrekking tot het einde van de zestiende eeuw, waaruit blijkt dat het peil van het onderwijs de eerste tijd na de overschakeling van katholiek op protestants onderwijs evident daalde, door gebrek aan gereformeerde schoolmeesters en alle mogelijke organisatorische moeilijkheden die kenmerkend zijn voor een overgangstijd. Zo zouden er gedurende de achttiende eeuw ook wel weer andere remmende factoren geweest kunnen zijn die een dieptepunt veroorzaakt zouden kunnen hebben en zo vraagt men zich ook af of een influx van Hugenoten, of nog eerder, van Zuid-Nederlandse protestantse schoolmeesters die hun heil kwamen zoeken in het Noorden niet weer voor hoogtepunten zou hebben gezorgd. Zo kan men zich ook afvragen of in de laatst beschreven

periode, toen meer katholieke armen het openbaar onderwijs gingen volgen omdat het niet meer leerstellig protestants was, niet ook meer gereformeerden hun kinderen juist terugtrokken, om dezelfde reden.

Deze overwegingen, die ik overigens niet anders dan in de vorm van voorzichtige vragen durf te formuleren, nemen niet weg dat dit boek een zeer waardevolle bijdrage is zowel aan de sociale geschiedenis van ons land als aan de historische pedagogiek. Beoefenaren van beide vakken zijn zowel schrijfster als promotor grote dank verschuldigd.

Lea Dasberg

Hendrik Muller, *Muller. Een Rotterdams zeehandelaar Hendrik Muller Szn (1819-1898)* (Schiedam: Interbook International BV, 1977, ix + 467 blz., f 85,-).

In deze studie, die het achttiende deel vormt van de reeks historische werken over Rotterdam, verschijnend onder de auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum, wordt een welkome bijdrage geleverd tot de economische en sociale geschiedenis van het negentiende-eeuwse Rotterdam. Het is niet de eerste 'koopmans'-monografie van haar soort, die voor het bovengenoemde tijdvak der economische historie van Rotterdam verschenen is. Ik doel op de bekende studie van mr. W. C. Mees, 'Man van de daad, Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam' (1946). Men treft daarin al vrijwat aan over Hendrik Muller Szn. Mees en Muller stonden elkaar zeer na, ook in de politiek. Een andere figuur van de voorafgaande generatie is nog niet voldoende tot haar recht gekomen: de bekende Abram van Rijckevorsel, Mullers schoonvader en bewonderd voorbeeld. Wel heeft J. E. van der Pot drie Van Rijckevorsels in kort bestek in een aardig boekje behandeld, te weten 'Abram, Huibert en Dr. Elie van Rijckevorsel' (1957), maar de zakenman, voorzitter van de Kamer van Koophandel en commissaris van de Nederlandse Handel Maatschappij komt daarin toch nog te weinig uit. Daarom valt het toe te juichen, dat de kleinzoon Hendrik Muller Azn. in een groot boek zijn grootvader Hendrik Muller Szn. heeft behandeld, daar hij gelukkig over voldoende bouwstoffen voor zulk een levensbeschrijving kon beschikken. In het geval Rotterdam spreekt sinds de ramp van 14 mei 1940 zulk een gunstige omstandigheid allerminst vanzelf. Men denke daarbij voor wellicht het smartelijkste verlies van particuliere archieven aan het teloorgaan van het archief van A. van Hoboken en zonen (later A. van Hoboken en co.), waardoor een uitvoerige biografie van Anthony van Hoboken (1756-1850) niet meer mogelijk zal zijn. — Het merkwaardige in het geval van de Rotterdammer Hendrik Muller is geweest, dat hij als Amsterdammer is geboren en pas als dertiger zich in Rotterdam (1850 of 1851) is gaan vestigen, één van de voorwaarden van Abram van Rijckevorsel voor zijn huwelijk met diens dochter Marie Cornélie. Onze Hendrik Muller heeft een enorm archief nagelaten, dat via zijn zoon S. Muller Hzn. in 1916 bij de kleinzoon, naamgenoot en nu biograaf is te land gekomen. Het archief bevat in de eerste plaats bouwstoffen voor de wederwaardigheden van de vennootschappen, waarbij H. Muller Szn. betrokken is geweest en bovenal een geweldige brievenverzameling, van zakelijke en persoonlijke aard, en nog veel meer gedrukte stukken, circulaires, brochures etc. Kort vóór de tweede wereldoorlog is het tot een splitsing gekomen, waarbij het archief, voorzover van economische betekenis, naar het Gemeente-archief is gegaan, terwijl het persoonlijk, familie-archief bij de kleinzoon is gebleven, die door het kennismaken van al deze bescheiden ertoe gebracht is een monografie aan zijn grootvader te wijden. Aan de kenschetsing van het materiaal dient nog wel te worden toegevoegd, dat de brieven voor verreweg het grootste deel ingekomen correspondentie zijn; slechts bij hoge uitzondering zijn kopieën van zeer belangrijke uitgega-